

**Veranderende Perspectieven op Seksualiteit in Voorlichtingsboeken voor Kinderen: De
Representatie van Risico's en Gevaren van Seksualiteit in de Jaren 80 en Nu**

Student: J. de Zwart (s5355958)

Begeleiders en eerste beoordelaar: dr. S. Parlevliet & dr. B. E. Bartelink

Tweede beoordelaar: dr. M. Wiertsema

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit der Gedrags- en Maatschappijwetenschappen

Bachelorwerkstuk Pedagogische Wetenschappen

Juli 2025

Aantal woorden: 7996

Inhoudsopgave

Abstract	3
Inleiding	4
Doelstelling	7
Theoretisch kader	8
Methode	16
Resultaten	19
Conclusie	27
Discussie	31
Literatuur	36
Referentielijst seksuele voorlichtingsboeken	43
Bijlage A	44
Bijlage B	45

Abstract

This study examines how risks and dangers related to sexuality are represented in Dutch sex education books for children, and how these representations have changed over time. A qualitative content analysis was conducted on ten Dutch sex education books: five from the 1980s and five from 2015 to 2025. The books were selected based on criteria such as age group and focus on sex education. A combination of deductive and inductive coding was used. The main deductive codes were: sexually transmitted infections (STIs), unwanted pregnancy, contraception and digital risks. The results show differences between the two time periods. Books from the 1980s mainly focus on biological aspects and the prevention of risks like pregnancy and STIs. Sexuality is presented in a functional way, and topics like consent, sexual pleasure or abuse are rarely mentioned. In more recent books there is more attention for sexual experience, emotions, boundaries and communication. These books also discuss risks such as sexual violence and sexting. Help and support are no longer only presented as medical, but also social- for example talking to parents or friends. This study shows that sex education books reflect broader social views about sexuality, responsibility and risk. Over time, there is a shift from a risk-based approach to one that includes personal development and autonomy. This research underlines the importance of looking at how sexuality is presented in books that are used in education and parenting.

Inleiding

Sinds 2012 is seksuele vorming verplicht voor het basisonderwijs, voortgezet onderwijs en speciaal onderwijs (*Overheidsbeleid En Regelgeving - Seksuele vorming.nl*, 2024). De scholen zijn verplicht om aandacht te besteden aan relationele en seksuele vorming. Zij mogen echter wel zelf bepalen hoe ze daar invulling aan geven. De overheid financiert de lespakketten over seksuele voorlichtingen niet, scholen kunnen daarentegen wel ieder jaar 5.000 euro aanvragen binnen de Stimuleringsregeling Gezonde Relaties en Seksualiteit. Relationele en seksuele vorming past onder andere bij het leren van het respectvol omgaan met seksualiteit en diversiteit binnen de samenleving. Seksuele diversiteit is daar ook onderdeel van (Ministerie van Algemene Zaken, 2024). Scholen krijgen op deze manier de verantwoordelijkheid om aandacht te besteden aan, onder andere, respectvolle omgang met seksualiteit en diversiteit binnen de samenleving. Deze wettelijke verplichting weerspiegelt een open en inclusieve benadering van seksuele voorlichting. Een open en inclusieve benadering betekent dat de seksuele voorlichting gericht is op het elimineren van geweld of discriminatie op basis van gender. Inclusieve seksuele voorlichting bevordert kennis over identiteitsontwikkeling en een positieve houding ten aanzien van genderdiversiteit (Huang et al., 2023).

Dit beleid staat in contrast met de situatie rond de jaren 80. In deze periode werd seksuele voorlichting niet expliciet besproken binnen het parlement (Lewis & Knijn, 2002). Volgens Lewis & Knijn werd seksuele voorlichting rond de jaren 80 op scholen nauwelijks gereguleerd en bleef het voornamelijk beperkt tot biologische voortplanting. Seksuele voorlichting was toen ook grotendeels gericht op de gevaren van seks (NOS, 2017), in tegenstelling tot de meer open, diverse en positieve benadering van nu. Dat seksuele voorlichting zich toen vooral richtte op de gevaren van seks kwam grotendeels voort uit de opkomst van HIV/AIDS stellen Lewis en Knijn

(2002). De opkomst van HIV/AIDS veroorzaakte ongerustheid binnen de Nederlandse samenleving, dit onderwerp bracht namelijk negativiteit en angst met zich mee (Lewis & Knijn, 2002).

Hoewel de focus in de huidige seksuele voorlichting meer ligt op een positieve en inclusieve benadering, betekent dit niet dat gevaren en risico's rondom seksualiteit volledig buiten beschouwing worden gelaten. Onderwerpen zoals seksuele grenzen, wederzijdse instemming en online risico's zijn veelbesproken onderdelen van de hedendaagse seksuele voorlichting (Rutgers, 2025). Echter worden de risico's geplaatst in een bredere context, zoals zelfbeschikking en relationele vaardigheden. In het artikel van De Looze et al. (2022) wordt gesteld dat er voorheen vooral gefocust werd op het voorkomen van risico's, maar dat moderne seksuele vorming ook aandacht besteedt aan seksueel plezier, wederzijdse instemming en diversiteit. Seksueel plezier kwam in de jaren 80 minder sterk naar voren. De verschuiving naar een positieve benadering laat zien hoe maatschappelijke opvattingen over seksualiteit zijn veranderd en hoe seksuele voorlichting tegenwoordig niet alleen gericht is op preventie, maar ook op het versterken van een positieve seksuele vorming.

Maatschappelijke opvattingen over seksualiteit zijn voortdurend in beweging, wat onder andere terug te zien is in de manier waarop seksuele voorlichting door de jaren heen vorm heeft gekregen. Maatschappelijke gebeurtenissen en normveranderingen spelen hierin een cruciale rol. Dat geldt niet alleen voor Nederland, maar is ook in andere landen te zien. Zo laat onderzoek zien dat de toenemende maatschappelijke aandacht voor kindermisbruik en seksuele grenzen in Denemarken leidde tot verandering binnen seksuele voorlichting (Leander, 2022). Het onderzoek van Leander laat zien dat de toenemende aandacht voor kindermisbruik en seksuele grenzen leidde tot een verschuiving van een open benadering naar een meer risicogerichte en

beschermende aanpak binnen seksuele voorlichting. Daarnaast toont historisch onderzoek naar seksuele voorlichting in Zweden aan dat onderwijs een belangrijke rol speelt bij het reproduceren en veranderen van normen rondom seksualiteit (Prytz, 2023). De manier waarop masturbatie werd behandeld in lesmateriaal in Zweden veranderde door de jaren heen van een negatieve benadering naar een meer neutrale en zelfs positieve weergave.

De veranderingen in seksuele voorlichting weerspiegelen maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Hoewel er al veel onderzoek is gedaan naar de historische en internationale context van literatuur over seksuele voorlichting, is er nog weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan naar hoe maatschappelijke opvattingen over seksualiteit en de bijbehorende risico's gerepresenteerd worden in Nederlandse seksuele voorlichtingsboeken voor kinderen.

Kinderboeken spelen een cruciale rol in de opvoeding en socialisatie van kinderen (Strouse et al., 2018) en kunnen inzicht geven in normen en waarden rondom seksualiteit binnen een bepaalde tijdsperiode. Dit onderzoek richt zich daarom op de vraag hoe maatschappelijke zorgen rondom gevaren van seksualiteit weerspiegeld worden in Nederlandse kinderboeken over seksuele voorlichting en welke verandering te zien is in kinderboeken uit de afgelopen tien jaar.

Uiteindelijk dient de volgende vraagstelling beantwoord te worden: *Hoe weerspiegelen kinderboeken over seksuele voorlichting uit de jaren 80 maatschappelijke opvattingen over de risico's en gevaren van seksualiteit, en hoe zijn deze representaties veranderd in recente Nederlandse kinderboeken over seksuele voorlichting?*

Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is om de veranderingen in de manier waarop de risico's en gevaren van seksualiteit worden gerepresenteerd in Nederlandse kinderboeken over seksuele voorlichting gepubliceerd in de jaren 80 en recente Nederlandse kinderboeken over seksuele voorlichting in kaart te brengen. Daarbij wordt specifiek gericht op het koppelen van veranderingen in seksuele voorlichtingsboeken aan bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Het onderzoek levert een bijdrage aan bestaand wetenschappelijk onderzoek, het onderwerp van dit onderzoek is namelijk nog relatief onderbelicht. Uiteindelijk wordt er gestreefd naar het verkrijgen van een beter begrip van hoe deze boeken de veranderende percepties van de risico's en gevaren van seksualiteit in de samenleving weerspiegelen.

Theoretisch kader

Seksuele voorlichting

Seksuele voorlichting wordt als essentieel gezien om jongeren in staat te stellen weloverwogen keuzes te maken over hun seksuele en reproductieve welzijn en levensstijl (Maslowski et al., 2023). Gezonde seksualiteit is afhankelijk van het verwerven van kennis en het ontwikkelen van overtuigingen, waarden en gedragingen rondom lichaamsbeeld, identiteit, geaardheid en relaties. Seksuele gezondheid vereist voortdurende, leeftijdsgeschikte ondersteuning. Bij voorkeur wordt dit ondersteund door meerdere bronnen, waaronder ouders, scholen en professionals (Gordon, 2024).

Brede relationele seksuele vorming (RSV) draagt bij aan positieve gezondheidsresultaten voor kinderen en jongeren. RSV richt zich niet alleen op medische aspecten, maar ook op gender- en seksuele diversiteit, relationele kennis, communicatieve vaardigheden. Deze vorm van seksuele vorming richt zich ook op het verminderen van het risico op zwangerschap, seksueel overdraagbare aandoeningen (SOA's) en HIV-besmetting. RSV ondersteunt de fysieke, psychische en seksuele gezondheid en draagt bij aan de algehele levenskwaliteit (Gordon, 2024).

De inhoud en definitie van seksuele voorlichting is tot op de dag van vandaag geen vast gegeven. Het verschilt sterk afhankelijk van internationale, nationale, regionale en zelfs lokale context waarin seksuele voorlichting wordt aangeboden. Echter is er brede overeenstemming dat seksuele voorlichting het doel heeft om jongeren te ondersteunen in hun seksuele ontwikkeling en de nodige vaardigheden moet aanleren om gezonde relaties aan te gaan (Maslowski, 2023).

Seksuele voorlichting in de jaren '80

Iyer en Aggleton (2014) onderzochten het academische, peer-reviewed tijdschrift *Health Education Journal*, een invloedrijk vaktijdschrift dat zich richt op onderzoek en praktijk rondom

gezondheidsbevordering en educatie. Het is van belang dit tijdschrift te noemen, omdat het een representatief beeld geeft van hoe academici in het tijdschrift in verschillende tijdsperiodes gezondheidseducatie vormgeven. Iyer en Aggleton concludeerden dat het tijdschrift in de jaren '80 reflecteerde dat seksuele voorlichting in het Verenigd Koninkrijk vooral bestond uit het voorkomen van seksueel overdraagbare aandoeningen, tienerzwangerschappen en HIV. In het *Health Education Journal* lag de nadruk vooral op het managen van de consequenties die er mogelijk waren voor seksueel actieve jongeren (Iyer en Aggleton, 2014).

Dit beeld over seksuele voorlichting wordt ook ondersteund door het onderzoek van Scales (1981), uit dat onderzoek bleek dat de focus van seksuele voorlichting in de Verenigde Staten in 1980 vooral lag bij het voorkomen van ziekte, zoals seksueel overdraagbare aandoeningen, in plaats van het bevorderen van een gezonde seksuele ontwikkeling. Ziektepreventie concentreert zich op het vermijden van gevaar en het beperken van schade, terwijl gezondheidsbevordering zich richt op het versterken van kennis en een positieve houding ten opzichte van seksualiteit. Gezondheidsbevordering bleef in de jaren '80 vaak onderbelicht (Scales, 1981).

In 1981 werd AIDS voor het eerst geïdentificeerd, met veel paniek als gevolg. Wereldwijd kreeg seksuele voorlichting in deze tijd de taak om de verspreiding van een dodelijk virus te voorkomen (Nolan, 2018). Het feit dat seksuele voorlichting in deze periode, zowel in het Verenigd Koninkrijk als in de Verenigde Staten, sterk gericht was op risicobeheersing en ziektepreventie, weerspiegelt een bredere benadering van seksuele voorlichting in de jaren '80, waarin angst voor HIV/AIDs en controle centraal stonden.

In de Nederlandse context werd seksuele voorlichting in de jaren '80 vaak gekenmerkt door terughoudendheid van docenten (Röling, 1994). Röling beschrijft hoe leraren seksuele

voorlichting soms beperkten tot een biologisch kader, waarbij zij moeilijke vragen van leerlingen liever uit de weg gingen. Daarnaast speelde het spanningsveld tussen persoonlijke normen en waarden van de docent en de behoefte van leerlingen aan open informatie een grote rol. In plaats van seksualiteit als een positief en relationeel thema te benaderen, lag de nadruk vaak op gevaar, controle en beperking. Thema's zoals lust, seksuele diversiteit en plezier kwamen in de jaren 80 nauwelijks aan bod. (Röling, 1994).

In Nederland werd in 1985 een duidelijk kader vastgesteld met de invoering van eindtermen voor seksuele voorlichting op basisscholen (Lewis & Knijn, 2003). Maatschappelijke veranderingen zoals ontkoppeling van seks en huwelijk werden in deze tijd als vanzelfsprekend beschouwd. Ook werd seksuele activiteit onder tieners openlijk erkend door de samenleving volgens Lewis & Knijn (2003).

Seksualiteit bij jongeren

Seksuele ontwikkeling is een essentieel onderdeel van de algemene ontwikkeling van kinderen. Seksuele ontwikkeling begint in de vroege kinderjaren en is een levenslang proces. Het omvat naast de lichamelijke veranderingen, ook de ontwikkeling van seksuele kennis, overtuigingen en gedragingen (Aydoğdu et al., 2021).

De adolescentie is een overgangsfase tussen kindertijd en volwassenheid waarin ingrijpende lichamelijke, hormonale en neurologische veranderingen plaatsvinden (Wierenga et al., 2018). Rond de aanvang van de adolescentie begint ook de puberteit (Kretzer et al., 2024). De puberteit is een periode waarin geslachtshormonen zorgen voor secundaire geslachtskenmerken en er veranderingen plaatsvinden in de hersenstructuren. Deze veranderingen beïnvloeden onder andere de emotieregulatie, risicoperceptie en beloningsgevoeligheid (Wierenga et al., 2018).

Volgens Njau en Othuon (2022) is er tijdens de adolescentie een verhoogde kans op seksueel risicogedrag. Deze verhoogde kans op seksueel risicogedrag kan verklaard worden door een nog niet volgroeide prefrontale cortex. Doordat de prefrontale cortex nog niet volgroeid is, ontstaat er een hogere mate aan sensatiezucht en is er sprake van een meer impulsieve besluitvorming bij adolescenten. Deze factoren bevorderen dus seksueel risicogedrag. (Njau & Othuon, 2022).

Adolescentie is dus een periode van fysieke, psychologische en neurologische ontwikkeling. Het is voor velen vaak ook een tijd waarin verkenning op seksueel en romantisch gebied begint. Lichamelijke veranderingen, gevoel van identiteit, interactie met leeftijdsgenoten, sociale betrokkenheid en seksuele interesse kenmerken deze fase. (Mullinax et al., 2016).

Risico's en gevaren van seksualiteit bij jongeren

Voordat ingegaan wordt op de manier waarop risico's en gevaren rondom seksualiteit bij jongeren in de wetenschappelijke literatuur naar voren komen, is het van belang om de begrippen 'risico' en 'gevaar' te definiëren. *Risico* verwijst doorgaans naar de kans op negatieve uitkomsten, dus de mogelijkheid van schade die kan optreden als gevolg van een specifieke gebeurtenis. Risico is de waarschijnlijkheid dat gevaar optreedt en schade veroorzaakt. *Gevaar* kan worden gezien als de daadwerkelijke schade die uit dit risico voortvloeit.

Evidence-based interventies binnen seksuele voorlichting richten zich voornamelijk op het voorkomen van ongewenste zwangerschap, geslachtsziekten en HIV-besmetting. Interventies die gericht zijn op het voorkomen van negatieve resultaten die als zeer bedreigend worden gepresenteerd kunnen eerder leiden tot gedragsverandering. Dit impliceert dat een interventie ter vermindering van seksueel risico is ontwikkeld om in te spelen op de doelgroep om zo effectief mogelijk te zijn. Uit onderzoek blijkt, zoals eerder ook benoemd, dat er een hogere kans bestaat

dat deze negatieve gevolgen zich voordoen onder adolescenten. (Norton et al., 2012). Het artikel van Kotchick et al. (2001) stelt dat één van de belangrijkste oorzaken van ongewenste zwangerschap, geslachtsziekten en HIV-besmetting komt door het niet gebruiken van een condoom tijdens het hebben van geslachtsgemeenschap.

Geslachtsziekten, ook wel seksueel overdraagbare aandoeningen (SOA's), is ook een terugkerend thema in de seksuele voorlichting. SOA's worden over het algemeen overgedragen via seksueel contact, waaronder lichaamsvloeistoffen, huidcontact, vaginale, orale en anale seks (Fasciana et al., 2022). Adolescenten worden gezien als een specifieke risicogroep voor SOA's, mede door het gebrek aan toegang tot preventie. Hiermee wordt bedoeld dat hulpmiddelen ter preventie van SOA's niet altijd even bereikbaar zijn voor deze groep (Wilkins et al., 2022).

De HIV/AIDS epidemie is nog steeds een urgent probleem voor de wereldwijde volksgezondheid. Het merendeel van de HIV-besmettingen vindt plaats tijdens de adolescentie leeftijd. Daarom is er aandacht voor het voorkomen van het HIV-virus, specifiek voor adolescenten. Interventies ter preventie van HIV zijn bij adolescenten geïmplementeerd in verschillende omgevingen, bijvoorbeeld: op school, in de samenleving en in de gezondheidszorg. (Lightfoot, 2012).

Bij de preventie van ongewenste zwangerschap, geslachtsziekten en HIV-besmetting wordt vrijwel altijd het gebruik van anticonceptie/voorbehoedsmiddelen genoemd. Uit onderzoek is gebleken dat adolescenten minder vaak hormonale anticonceptie gebruiken en vaker op jongere leeftijd zwanger raken. Anticonceptie is ook een belangrijk en veelvoorkomend thema in relationele seksuele vorming. (Bodnar & Tornello, 2018).

Naast de gezondheidsgevolgen komen er in de literatuur ook digitale risico's naar voren. Het verzenden, ontvangen of doorsturen van seksueel getinte berichten, afbeeldingen of video's

komt tegenwoordig steeds vaker voor, dit wordt ook wel *sexting* genoemd. Ondanks dat *sexting* onschuldig kan zijn, kan het ook zeker riskant zijn en gevaar met zich meebrengen. Er zijn namelijk meerdere manieren waarop seksueel getinte berichten misbruikt kunnen worden, de beelden kunnen bijvoorbeeld gebruikt worden om iemand te dwingen of te chanteren.

Adolescenten vormen een kwetsbare groep wat betreft digitale risico's, dit komt door hun beperkte zelfregulatie en gevoeligheid voor groepsdruk. (Parti et al., 2022).

Harm reduction model

Het *harm reduction model* (HRM) is een volksgezondheidsbenadering die gericht is op het beperken van schade bij risicovol gedrag, in plaats van het volledig voorkomen ervan (Chappard & Pourchon, 2025). Binnen deze benadering worden mensen zelf verantwoordelijk gemaakt voor het beheersen van hun risico's, bijvoorbeeld via voorlichting of de verstrekking van beschermende middelen. De nadruk ligt bij het HRM sterk op gedragsverandering, met als doel mensen te vormen tot gezonde en autonome burgers (Chappard & Pourchon, 2025).

Het behandelen van de risico's en gevaren van seksualiteit als onderdeel van seksuele voorlichting sluit aan bij het *harm reduction model*. Dit model binnen de seksuele voorlichting erkent dat er kans is op risicogedrag en richt zich op het voorkomen van mogelijke schade. In context van seksualiteit bij jongeren stelt het *harm reduction model* dat de jeugd een periode is waarin risicogedrag zich kan voordoen. Het model zet in op preventieve maatregelen die gericht zijn op het verminderen van de risico's van seksualiteit, zoals seksueel overdraagbare infecties en ongewenste zwangerschappen (Horanieh et al., 2019). Het artikel van Naisteter en Sitron (2010) stelt dat de aanpak *harm reduction* is gebaseerd op meerdere strategieën om de gezondheids- en sociale gevolgen van risicogedrag te minimaliseren. Daarbij wordt er wel benoemd dat het volledig stoppen van risicogedrag een onrealistisch doel is. Het model erkent dus dat jongeren

seksueel actief zullen zijn en dat het beter is om hen te ondersteunen in het maken van veiligere keuzes, waarbij het streven naar volledige onthouding dus niet realistisch is. Het model is op verschillende manieren terug te zien binnen seksuele voorlichting, de nadruk wordt namelijk gelegd op het gebruik van een condoom, uitstellen van seks en wederzijdse toestemming. Het *harm reduction model* schenkt ook aandacht aan plezier, respect en consent, iets wat bij strikte preventie vaak niet het geval is. (Naisteter & Sitron, 2010).

Voorlichtingsboeken voor kinderen

Kinderboeken vormen een belangrijk onderdeel van huishoudens, kinderdagverblijven en scholen, ze spelen een rol in het opgroeien van kinderen. Kinderboeken zijn dan ook de meest gebruikte media in de vroege kindertijd (Burghardt, 2023). Kinderboeken kunnen op een indirecte manier ideeën, kennis of waarden overbrengen. Die komen naar voren in een bepaalde context, en de lezer kan daar vervolgens zelf weer betekenis aan geven vanuit zijn of haar eigen situatie (Liang & Bowcher, 2018). Het onderzoek van Burghardt (2023) stelt dan ook dat kinderboeken als culturele spiegels van de samenleving gezien kunnen worden als het gaat om de representatie van sociale normen en waarden.

Binnen het brede aanbod van kinderboeken horen ook seksuele voorlichtingsboeken. Seksuele voorlichtingsboeken kunnen een belangrijke rol spelen in het gesprek rondom seksualiteit binnen gezinnen, doordat zij ouders en kinderen ondersteunen in het bespreekbaar maken van het onderwerp seksualiteit (Ladell, 2019). De voorlichtingsboeken dragen bij aan zowel kennisoverdracht als het stimuleren van de dialoog tussen ouder en kind (Ladell, 2019). Ook volgens Liang & Bowcher (2018) kunnen seksuele voorlichtingsboeken voor kinderen fungeren als hulpmiddel die dialoog over seksualiteit mogelijk maakt. Seksuele voorlichtingsboeken zijn dus een type discours dat de discussie rondom seksualiteit zowel

ondersteunt als bemiddelt, door een informatiebron te bieden waarmee vragen van kinderen beantwoord kunnen worden (Liang & Bowcher, 2018).

Methode

In dit onderzoek is er een kwalitatieve inhoudsanalyse uitgevoerd. Het betrof een vergelijkende analyse van Nederlandse kinderboeken over seksuele voorlichting gepubliceerd in de jaren 80 en Nederlandse kinderboeken over seksuele voorlichting die recent zijn gepubliceerd.

Voor dit onderzoek zijn tien boeken geselecteerd. De selectie bestaat uit vijf boeken die gepubliceerd zijn in de jaren 80 en vijf die recent gepubliceerd zijn. Onder recent gepubliceerde boeken worden boeken verstaan die in de afgelopen tien jaar zijn gepubliceerd. Boeken uit de afgelopen vijf jaar geven de beste representatie van huidige maatschappelijke opvattingen. Bovendien hebben de boeken aan verschillende criteria moeten voldoen. Ten eerste moesten de boeken gepubliceerd zijn in Nederland en in het Nederlands zijn geschreven. Het onderzoek heeft zich namelijk specifiek gericht op hoe in Nederlandse voorlichtingsboeken maatschappelijke opvattingen worden gerepresenteerd rondom de risico's en gevaren van seksualiteit, deze kunnen alleen onderzocht worden in Nederlandse boeken. Daarnaast moesten de boeken geschreven zijn voor jongeren van 12 tot 18 jaar. Er is voor deze leeftijdscategorie gekozen aangezien jongeren rond deze leeftijd seksueel actief worden (*Seksuele Ontwikkeling Van Pubers* | *Nederlands Jeugdinstituut*, n.d.). Ook moesten de boeken uitsluitend gaan over seksuele voorlichting, fictie is niet meegenomen in het onderzoek.

De kinderboeken zijn geselecteerd via het Centraal Bestand Kinderboeken. Er is specifiek gezocht naar boeken die voldoen aan de vooraf gestelde criteria. De zoektermen die gebruikt zijn voor het selecteren van de boeken, zijn: '*seksualiteit*', '*seksuele opvoeding*', '*seksuele voorlichting*', '*seksuele vorming*' en '*seks*'. Deze termen hebben de meest relevante resultaten opgeleverd en hebben ervoor gezorgd dat de boeken die binnen het onderzoek pasten, zijn meegenomen. Daarnaast zijn de boeken geselecteerd op basis van beschikbaarheid: ze moesten

online toegankelijk zijn, op aanvraag gereserveerd kunnen worden of beschikbaar zijn in toegankelijke bibliotheken. Niet elk zoekresultaat is meegenomen, alleen boeken die aan de criteria voldeden en goed beschikbaar waren, zijn geselecteerd. Een deel van de boeken is bovendien ter plaatse geraadpleegd in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

De kwalitatieve inhoudsanalyse is stap voor stap uitgevoerd. De kwalitatieve inhoudsanalyse is een onderzoeksmethode waarbij tekst wordt geanalyseerd en geïnterpreteerd. Dit gebeurt door systematisch stukjes tekst te coderen en thema's of patronen te herkennen. Deze methode maakt het mogelijk om zowel vooraf vastgestelde thema's te analyseren als open te staan voor nieuwe inzichten die uit de data naar voren komen. (Hsieh & Shannon, 2005)

Als eerste stap van de analyse in dit onderzoek zijn de relevante passages uit de geselecteerde boeken geselecteerd. Om tot relevante passages te komen zijn de boeken eerst globaal doorgelezen. Het globaal doorlezen van de boeken geeft een algemeen beeld van de inhoud en structuur. Vervolgens zijn de passages geselecteerd die betrekking hebben op de risico's en gevaren van seksualiteit. Deze passages zijn daarna grondig gelezen en geanalyseerd. De passages zijn geanalyseerd aan de hand van thema's en patronen die uit bestaande literatuur zijn voortgekomen. Op basis van de gevonden literatuur is een deductieve codelijst opgesteld. Hierdoor is het mogelijk geweest om gericht te zoeken naar specifieke representaties van risico's en gevaren van seksualiteit. De codes zijn gebaseerd op thema's die veelvuldig naar voren komen in de wetenschappelijke literatuur over seksuele voorlichting. Deze deductieve codelijst omvatte vier codes: geslachtsziekten (SOA's), voorbehoedsmiddelen, zwangerschap en digitale risico's. Daarna is de analyse uitgebreid door inductief coderen, waarbij nieuwe thema's en patronen die tijdens de analyse zijn opgevallen, zijn toegevoegd aan de codelijst. Dit heeft gezorgd voor een bredere en meer open kijk op de data (Vears & Gillam, 2022). Na het coderen

van de geselecteerde passages zijn de deductieve en inductieve codes samengevoegd om tot een overkoepelende codeboom te komen. Er is gekozen voor het gebruik van twee afzonderlijke codebomen ten behoeve van de overzichtelijkheid en structuur. De omvang van het aantal thema's en codes was dusdanig groot, waardoor een enkele codeboom ontoereikend was om een heldere weergave te creëren. De codebomen bestaan uit hoofdthema's, hoofdcodes en codes. De resultaten zijn uiteindelijk teruggekoppeld aan bestaande literatuur.

Om de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid te vergroten is één boek dubbel gecodeerd in samenwerking met een medestudent. Beide onderzoekers hebben, onafhankelijk, dezelfde passages gecodeerd. De resultaten zijn na afloop besproken en met elkaar vergeleken. De bespreking zorgde voor meer overeenstemming over hoe bepaalde thema's moesten worden geïnterpreteerd en hielp om de betekenis van de codes duidelijker en inzichtelijker te maken. Deze inzichten zijn meegenomen bij de analyse van de overige boeken.

Resultaten

Deze sectie bespreekt de resultaten van de inhoudsanalyse. De oorspronkelijke codelijst bestond uit vier codes: geslachtsziekten, voorbehoedsmiddelen, zwangerschap en digitale risico's. Uiteindelijk zijn de resultaten geordend in zes hoofdthema's: voorbehoedsmiddelen, grenzen, hulp en begeleiding, digitale risico's, seks en dwang en seksualiteit.

Voorbehoedsmiddelen worden besproken in samenhang met zwangerschap en SOA's. Seks en dwang sluit aan bij de code seksueel geweld. De resultatensectie sluit af met het thema seksualiteit, dat - hoewel niet altijd expliciet risicogericht - essentieel is voor het bredere beeld van hoe seksualiteit wordt gepresenteerd.

Voorbehoedsmiddelen

Het thema 'voorbehoedsmiddelen' beschrijft hoe boeken omgaan met anticonceptie. Daarnaast wordt dit thema altijd in verband gebracht met het voorkomen van zwangerschap en SOA's. Er wordt in voorlichtingsboeken uit zowel de jaren '80 als de afgelopen tien jaar uitgebreid ingegaan op methoden om zwangerschap te voorkomen. Daarbij worden de woorden 'voorkomen van een ongewenste zwangerschap' heel vaak gebruikt. De pil, condoom, pessarium, spiraal, sterilisatie, pleister, de anticonceptiering, hormoonstaafje en de prikpil worden genoemd, de verschillende soorten methoden en middelen zijn allemaal aparte codes geworden. De meeste boeken behandelen ook de voor- en nadelen per anticonceptiemiddel. De voorlichtingsboeken maken ook allemaal onderscheid in betrouwbare en niet betrouwbare methoden van anticonceptie. De eerder genoemde anticonceptiemiddelen worden over het algemeen als veilig en betrouwbaar bestempeld in de voorlichtingsboeken. Er wordt in de boeken dus ook gesproken van niet betrouwbare methoden, zoals periodieke onthouding, 'voor het zingen de kerk uit' (coïtus interruptus), kalendermethode, temperatuurmethode en de Billingsmethode. Er wordt in de boeken expliciet gewaarschuwd voor deze methoden en dat bij

het gebruik ervan het risico op een zwangerschap en SOA bestaat. Een voorbeeld van expliciete waarschuwing is: “Laten we heel duidelijk zijn, voor het zingen de kerk uit is géén betrouwbare anticonceptiemethode.” (Barbé, 2019, p. 121). Naast het voorkomen van een ongewenste zwangerschap wordt ook het ‘afbreken van de zwangerschap’ benoemd. De genoemde methoden/middelen hiervoor zijn abortus, abortus-pil, zuigcurettage, overtijd-behandeling en de morning-afterpil. De morning-afterpil wordt in boeken uit beide tijdsperioden benoemd, echter zit in de manier waarop ze worden gerepresenteerd een verschil. In voorlichtingsboeken uit de jaren ‘80 wordt de morning-afterpil praktisch en functioneel neergezet, er wordt in alle gevallen uitgelegd wat de pil doet en wanneer je zou moeten kiezen voor deze oplossing. Echter wordt er over de morning-afterpil in de recente voorlichtingsboeken gezegd dat het alleen dient als ‘noodoplossing’. “De morning-afterpil is een hele zware pil en het is niet verstandig deze vaak te nemen. Gebruik de pil alleen als noodgeval en maakt er geen gewoonte van om onveilige seks te hebben.” (Lourens, 2019, p. 107).

Naast het voorkomen van zwangerschap wordt in alle voorlichtingsboeken ook het voorkomen van geslachtsziekten (SOA's) als belangrijk onderwerp aangekaart. De meest voorkomende geslachtsziekten die worden benoemd zijn syfilis, gonorroe, chlamydia, trichomonas, herpes, Hepatitis B en HIV. HIV wordt vaak genoemd in combinatie met AIDS. Alle voorlichtingsboeken binden negatieve gevolgen aan het hebben van een geslachtsziekte en brengen daarmee een waarschuwende boodschap over. De boeken benadrukken het gebruik van het condoom bij het voorkomen van een SOA. Alleen in het boek *Man en vrouw* (de Vos & Kolstein, 1984, p. 15) wordt gezegd dat de condoom alleen wordt gebruikt bij het voorkomen van zwangerschap, SOA's komen in dit gehele boek niet aan bod.

In een enkel voorlichtingsboek uit de jaren ‘80 wordt gesteld dat AIDS vooral voorkomt

bij ‘mannelijke homoseksuelen met wisselende sekscontacten’ (Stegeman & Kanis, 1985, p. 133), terwijl in de andere voorlichtingsboeken uit dezelfde tijdsperiode wordt verkondigd dat iedereen AIDS kan krijgen. Dit verschil in benadering weerspiegelt mogelijk de heersende opvatting in die tijd dat AIDS voornamelijk een probleem was voor de homoseksuele gemeenschap, wat de stigma’s en misverstanden rondom de ziekte heeft versterkt. In de recente voorlichtingsboeken wordt er ook verkondigd dat iedereen AIDS kan krijgen.

Grenzen

Dit thema draait om de manier waarop persoonlijke en relationele grenzen binnen seksuele interacties worden besproken, inclusief instemming en communicatie. De voorlichtingsboeken uit de jaren ‘80 benoemen het thema ‘grenzen’ slechts minimaal in vergelijking tot de recente voorlichtingsboeken. Hoewel er wel verwijzingen zijn naar het geven van toestemming, duidelijk zijn naar de ander, het respecteren van wensen en grenzen zijn deze passages doorgaans kort. Daarnaast wordt het thema vaak impliciet en verweven beschreven in voorlichtingsboeken uit de jaren ‘80. Een voorbeeld van een impliciete beschrijving is: “Het sprookje bestaat dat men altijd wel wil.” (Wolffers, 1988, p. 94). Hoewel deze zin wel degelijk een vorm van toestemming of grenzen suggereert, wordt het thema niet expliciet benoemd. Het woord ‘grenzen’ wordt verder niet letterlijk benoemd in de voorlichtingsboeken uit de jaren ‘80. Het thema komt vooral naar voren in woorden en zinnen zoals: “Daarom is het beter aan elkaar duidelijk te maken wat je wilt” (Braeken et al., 1987, p. 29), “Maar doe het niet onder druk.” (Stegeman & Kanis, 1985, p. 10) en “Maar het is alleen plezierig als je het doet omdat je er zelf zin in hebt.” (Stegeman & Kanis, 1985, p. 136). In de boeken *Man en Vrouw* (1984) en *En liefde maakt een mens van jou* (1985) komt het thema helemaal niet aan bod.

In de recente voorlichtingsboeken worden, in tegenstelling tot voorlichtingsboeken uit de jaren ‘80, hele hoofdstukken en paragrafen gewijd aan het thema ‘grenzen’. Het thema wordt

niet alleen expliciet benoemd, maar er worden ook concrete voorbeelden en advies gegeven. Opvallend was dat één van de boeken specifiek de *MeToo-beweging* benoemde in het kader van ‘grenzen’. “De #metoo-beweging maakt goed duidelijk hoeveel mensen hiermee te maken hebben gekregen” (Barbé, 2019, p. 95). Het benoemen van de *MeToo-beweging* toont aan dat de nadruk op het thema ‘grenzen’ in voorlichtingsboeken belangrijker wordt, wat kan leiden tot een verandering in representatie.

Een opvallend verschil tussen de voorlichtingsboeken uit de twee verschillende tijdsperiodes is dat boeken uit de jaren ‘80 vaak grenzen representeren als iets dat vanuit één persoon moet komen, terwijl recente boeken meer pleiten voor een wederzijdse verantwoordelijkheid in het stellen van grenzen. Dit laat zien hoe de discussie rondom consent en communicatie in relaties is veranderd. Een voorbeeld uit een voorlichtingsboek uit de jaren ‘80 is “Als je geen zin hebt om te neuken of als je het gevoel hebt dat je er nog niet aan toe bent, zeg dan nee.” (Stegeman & Kanis, 1985, p. 10) en een voorbeeld uit een recent voorlichtingsboek is “Als je seks hebt met iemand, hebben jullie samen de verantwoordelijkheid om te zorgen dat ieders grenzen worden gerespecteerd. Dat betekent dat je zelf moet aangeven wanneer je iets niet wil, maar ook dat je bij de ander moet checken of het oké is wat jullie aan het doen zijn.” (Barbé, 2019, p. 95).

Hulp en begeleiding

Dit thema beschrijft hoe voorlichtingsboeken jongeren informeren over waar zij terecht kunnen met vragen of problemen rondom seksualiteit, en hoe deze hulpbronnen worden gepresenteerd. In de voorlichtingsboeken uit de jaren 80 worden voornamelijk professionele hulpbronnen genoemd, zoals de huisarts en de Rutgersstichting. De nadruk ligt hierbij op medische expertise, de boeken representeren deze hulpbronnen waar je heen kan gaan voor medisch advies. Problemen of vragen rondom seksualiteit worden in deze context benaderd als

iets waar specialistische (medische) kennis voor nodig is.

In de recente boeken wordt er een breder scala aan hulpbronnen gegeven. Naast professionele hulpverleners zoals huisartsen, worden ook ouders, vrienden en vertrouwenspersonen uit de sociale omgeving genoemd. Deze hulpbronnen worden neergezet als mensen bij wie je terecht kunt met vragen of problemen rondom seksualiteit. Het valt op dat de aard van het advies in recente boeken is verschoven van medisch naar relationeel en persoonlijk. Waar de boeken uit de jaren 80 zich vooral richten op concrete medische vragen, nodigen recente boeken jongeren uit om ook gevoelens, twijfels en relationele dilemma's te bespreken. Daarmee laten de boeken zien dat seksuele ontwikkeling niet alleen over het lichaam gaat, maar ook over keuzes, grenzen en gevoelens in relatie tot anderen.

De verbreding van het hulpaanbod in de recente boeken is opvallend. Het feit dat ouders en vrienden nu expliciet als hulpbron worden gepresenteerd, wijst erop dat praten over seksualiteit in de sociale omgeving steeds normaler wordt gevonden. Seksualiteit wordt niet langer als medisch of problematisch neergezet, maar als onderdeel van het dagelijks leven, waarbij openheid als belangrijk wordt gezien. De verschuiving kan ook duiden op de ruimte voor kwetsbaarheid en sociale ondersteuning bij kwesties rondom seksualiteit. Doordat er veel hulpbronnen naar voren komen, wordt het voor kinderen/jongeren makkelijker om te praten over hun ervaringen en vragen

Digitale risico's

Dit thema gaat in op de risico's die ontstaan door het gebruik van digitale technologie in relatie tot seksualiteit. Naast zwangerschap en SOA's, worden ook de digitale gevaren besproken. De code 'digitale risico's' komt alleen voor in de recente voorlichtingsboeken. Dit is een belangrijk verschil met voorlichtingsboeken uit de jaren '80, aangezien sociale media toen nog niet bestonden. Digitale risico's spelen dus pas sinds de introductie van sociale

media een rol. Het ontbreken van dit thema in de boeken uit de jaren '80 is dus deels verklaarbaar doordat sociale media toen nog niet bestonden. Wat echter opvalt, is dat ook andere mediavormen die in die tijd wel relevant waren - zoals tv-programma's, tijdschriften of boeken - helemaal niet worden besproken als bron van invloed op het gebied van seksualiteit. Dat suggereert dat seksualiteit in voorlichtingsboeken uit de jaren 80 vooral werd benaderd als iets wat zich in de privésfeer afspeelt, terwijl in recente boeken ook expliciet aandacht is voor het publieke en digitale aspect van seksuele beleving.

De subcodes die horen bij 'digitale risico's' zijn 'sexting' en 'social media'. De subcode 'sexting' en 'social media' komen in vier van de vijf voorlichtingsboeken voor. Er wordt in de voorlichtingsboeken bij de hoofdcode 'digitale risico's' vooral gewaarschuwd voor misbruik van seksueel getinte foto's/filmpjes. Dit is in de tekst terug te zien als: "Alles wat jij voor de webcam doet, kan worden opgenomen en later tegen je gebruikt worden" (Doeleman, 2015, p. 51) en "Laat je nooit filmen als je met iemand zoent of seks hebt. Laat je nooit in verleiding brengen om dit wel te doen." (Lourens, 2019, p. 116).

Seks en dwang

Dit thema gaat over situaties waarin seksueel contact niet vrijwillig is, zoals seksueel misbruik, aanranding, verkrachting en machtsmisbruik. Net zoals het thema 'grenzen' komt het thema 'seks en dwang' incidenteel aan bod. Wat er over 'seks en dwang' geschreven wordt is vaak maar één zin of een kort stukje zonder verdere uitwerking. Het onderwerp blijft erg vaag en speelt maar een kleine rol ten opzichte van andere thema's. Seksueel misbruik, verkrachting en aanranding vallen onder het thema 'seks en dwang'. Seksuele dwang wordt niet gepresenteerd als een risico van seksualiteit in voorlichtingsboeken uit de jaren '80.

In contrast met de jaren '80 benoemen recente boeken seksueel misbruik, aanranding, verkrachting en loverboys concreet, uitgebreid en zonder taboe. De onderwerpen worden in

meerdere boeken besproken in aparte paragrafen of hoofdstukken met duidelijke definities en herkenningpunten. Daarbij wordt ook specifiek verwezen naar de soorten hulp die de lezer kan kiezen, mocht diegene hier mee te maken krijgen.

In het boek *Hartelust* (Doeleman, 2019, p. 158) wordt gezegd: “Ook heeft een volwassene of (veel) ouder kind meer macht dan een jonger kind, waardoor het contact niet gelijkwaardig is.” Machtsmisbruik komt dus ook aan de orde. Dit komt in de voorlichtingsboeken uit de jaren ‘80 niet naar voren, op één enkel boek na. Het boek *Eerste liefde, eerste seks* (Stegeman & Kanis, 1985) benoemt het begrip machtsmisbruik bij een pedofiele relatie, iets wat niet besproken wordt in de rest van de boeken uit deze tijdsperiode. Opmerkelijk is dat de schrijver van het boek ‘pedofilie’ in sterke mate nuanceert. Hij schrijft: “Een pedofiele relatie hoeft niet schadelijk te zijn en het kan fijn zijn als je een ouders, vriend of vriendin hebt die naar je luistert, met je praat en ook met je knuffelt.” (Stegeman & Kanis, 1985, p. 10). In voorlichtingsboeken uit de afgelopen tien jaar wordt er juist gewaarschuwd voor pedofilie en wordt er gesteld dat pedofilie in geen enkel opzicht oké is. Dat pedofilie genuanceerd wordt in boeken uit de jaren ‘80 heeft mogelijk te maken met het feit dat er destijds andere normen waren over machtsverhoudingen en de schadelijke impact van seksueel misbruik op kinderen. Terwijl in de afgelopen tien jaar seksueel misbruik en machtsongelijkheid belangrijke onderwerpen zijn binnen onze samenleving. Veiligheid, instemming en gelijkwaardigheid lijken wederom terugkerende en overkoepelende thema’s te zijn in de recente voorlichtingsboeken.

Seksualiteit

Dit thema gaat over de wijze waarop seksualiteit wordt gepresenteerd in de voorlichtingsboeken: als biologisch, beleving, liefde of lust. Een biologische benadering van seksualiteit focust op het lichamelijke proces, voortplanting en medische aspecten. Bij

seksualiteit als beleving wordt de nadruk gelegd op het hebben van een persoonlijke ervaring waarin gevoelens en emoties centraal staan. Wanneer seks in verband wordt gebracht met liefde, dan ligt de nadruk erg op het hebben van seks met een vaste partner. Bij de code seks als lust wordt er benadrukt dat seks ook leuk en prettig kan zijn, seksueel genot is iets wat daar vaak bij wordt benoemd.

Seksualiteit wordt in voorlichtingsboeken uit de jaren '80 grotendeels biologisch benaderd. De nadruk ligt vooral op voortplanting en de risico's die dat met zich meebrengt. Seks wordt vaak in functionele termen besproken, waarbij voortplanting en het voorkomen van zwangerschap en ziektes centraal staan. In het boek *Man en Vrouw* (de Vos & Kolstein, 1984, p. 15) wordt gezegd: "Het condoom vangt de zaadjes op en de vrouw kan niet in verwachting raken.". In vergelijking tot de recente voorlichtingsboeken wordt er in de boeken uit de jaren '80 nauwelijks aandacht besteed aan seksuele beleving of genot.

In recente voorlichtingsboeken is er dus meer ruimte voor plezier en beleving. In deze boeken wordt seksualiteit gerepresenteerd als persoonlijk en emotioneel, in plaats van biologisch. Seks is in deze boeken niet enkel een lichamelijke handeling, maar ook iets wat in verband staat met emoties en verbondenheid. Er wordt veel gesproken over het hebben van een 'ervaring', iets waar ook gevoelens bij kunnen komen kijken. Dit is terug te zien in de boeken als: "Waarschijnlijk is je ervaring het fijnst als je het alleen doet als je er echt helemaal klaar voor bent." (Doeleman, 2019, p. 45) en "Veilige seks is ook lekkere seks..." (Barbé, 2019, p. 108).

Conclusie

In dit onderzoek is onderzocht hoe boeken over seksuele voorlichting voor kinderen uit de jaren 80 maatschappelijke opvattingen over de risico's en gevaren van seksualiteit weerspiegelen, en hoe deze representaties zijn veranderd in recente boeken over seksuele voorlichting voor kinderen. Uit de kwalitatieve inhoudsanalyse blijkt dat er een verschuiving in inhoud en benadering van risico's en gevaren rondom seksualiteit heeft plaatsgevonden.

In beide tijdsperioden wordt veel aandacht besteed aan anticonceptie, maar in de jaren 80 ligt de nadruk vooral op de werking van middelen zoals de pil en het condoom. Er is hierbij weinig aandacht voor gebruiksgemak, persoonlijke voorkeur of bijwerkingen. Recente boeken bieden meer diversiteit wat betreft informatie over anticonceptiemiddelen, het benoemen van de voor- en nadelen van verschillende middelen is daar een voorbeeld van. Daarnaast worden anticonceptiemiddelen in de recente voorlichtingsboeken vaker in context van communicatie en gezamenlijke verantwoordelijkheid geplaatst.

In de jaren 80 ligt de focus op het voorkomen van, daarbij wordt de term 'ongewenste' zwangerschap vaak genoemd. In de recente boeken is er naast preventie ook aandacht voor de emotionele impact en worden er concrete handvatten geboden, zoals de gevolgen van de morning-afterpil en hulp bij organisaties en professionals. De jaren 80-boeken benaderen SOA's, en met name AIDS, vanuit een angstperspectief. In recente boeken is er sprake van een meer informatieve, genuanceerde en inclusieve benadering. Naast preventie, worden behandelmogelijkheden besproken en wordt geprobeerd om schaamte rondom het onderwerp weg te nemen. Schaamte wordt daarbij weggenomen door het bespreekbaar maken van gevoelens en het benadrukken dat hulp zoeken normaal en laagdrempelig is.

In de jaren 80 komt het thema grenzen impliciet aan bod. Grenzen worden neergezet als een individuele verantwoordelijkheid zonder verdere uitwerking. Daarentegen zijn persoonlijke grenzen en wederzijdse toestemming fundamentele elementen in de recente voorlichtingsboeken. Jongeren worden gestimuleerd om hun eigen grenzen te leren herkennen en communiceren. Daarbij komt het respecteren van grenzen van anderen ook naar voren.

Thema's zoals seksueel misbruik, verkrachting of loverboys worden in voorlichtingsboeken uit de jaren 80 nauwelijks besproken, soms zelfs genuanceerd. Recente boeken behandelen deze thema's expliciet, in duidelijke taal en met aandacht voor machtsverhoudingen. Er wordt informatie gegeven over hoe situaties te herkennen en waar hulp te vinden. Een opvallende ontwikkeling is de verbreding van hulpbronnen in recente voorlichtingsboeken: waar in de jaren 80 voornamelijk medische experts werden genoemd, verwijzen moderne boeken ook naar ouders, vrienden en vertrouwenspersonen in de sociale omgeving als toegankelijke gesprekspartners. Deze verschuiving wijst op een normalisering van het praten over seksualiteit binnen de sociale omgeving en benadrukt de emotionele dimensie van seksuele vorming.

Het thema digitale risico's komt alleen in recente boeken voor en richt zich op sexting, social media, en het verspreiden van seksuele beelden. Er wordt aandacht besteed aan online veiligheid en de gevolgen van digitaal gedrag, wat aansluit bij de leefwereld van jongeren vandaag de dag. Opvallend is echter dat er in voorlichtingsboeken uit de jaren 80 niet wordt verwezen naar toenmalige media zoals televisie of tijdschriften, wat erop wijst dat seksualiteit toen veel minder als een publiek thema werd beschouwd.

De voorlichtingsboeken uit de jaren 80 leggen sterk de nadruk op risico's als ongewenste zwangerschap en SOA's. Bovendien wordt seksualiteit biologisch en functioneel benaderd in de

boeken. De inhoud richt zich vooral op het uitleggen van de werking van anticonceptiemiddelen (zoals de pil of het condoom) en hoe daarbij een zwangerschap of een SOA voorkomen kan worden. Er is verder geen aandacht voor emotionele of sociale aspecten. Seksualiteit wordt in deze periode vooral gepresenteerd als iets wat gecontroleerd moet worden om negatieve gevolgen te vermijden.

In recente boeken daarentegen staat juist de beleving van seksualiteit centraal. Er is meer aandacht voor wat seks kan betekenen, hoe het kan voelen en welke sociale en emotionele gevolgen eraan verbonden zijn. Jongeren worden niet alleen geïnformeerd over hoe iets werkt, maar ook over hoe ze hun eigen grenzen kunnen bewaken, welke gevoelens erbij kunnen komen kijken, en hoe ze hierover kunnen communiceren met anderen. Deze inhoudelijke verschuiving weerspiegelt een bredere maatschappelijke ontwikkeling van controle naar begrip, beleving en zelfbeschikking. Controle is daarmee dus niet verdwenen, maar is veranderd van karakter. Controle wordt nu benaderd als iets wat van binnenuit komt: jongeren leren zelf verantwoordelijkheid te nemen voor hun welzijn. Zelfbeschikking betekent in deze context het vermogen om die controle zelf te kunnen uitoefenen.

Samenvattend laat dit onderzoek zien dat de representatie van risico's en gevaren rondom seksualiteit in Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen is veranderd. In de jaren 80 stonden controle en waarschuwing centraal, terwijl recente voorlichtingsboeken juist inzetten op beleving, wederzijds respect en veiligheid. Waar seksuele voorlichting vooral gericht was op het vermijden van negatieve gevolgen, is het nu ook gericht op bewustwording en het aangaan van gezonde relaties. De representaties in de boeken weerspiegelen daarmee de maatschappelijke ontwikkeling: van een risicogestuurde benadering, waarin de nadruk lag op het voorkomen van negatieve gevolgen zoals zwangerschap en SOA's, naar een relationeel perspectief op

seksualiteit, waarin aandacht is voor wederzijdse instemming, emotionele beleving, communicatie en gezonde relaties. De verschuiving benadrukt het belang van seksuele voorlichting die jongeren niet alleen beschermt, maar ook ondersteunt in hun persoonlijke ontwikkeling.

Discussie

Opvallende aspecten

Opvallend in dit onderzoek is hoe pedofilie wordt besproken in één boek. In de voorlichtingsboeken uit de jaren 80 komt het onderwerp vrijwel nergens voor. Alleen in *eerste liefde, eerste seks* (Stegeman & Kanis, 1985) wordt pedofilie benoemd, waarbij het onderwerp op sterke wijze wordt genuanceerd. In dit boek wordt gesteld dat een pedofiele relatie niet schadelijk hoeft te zijn, en zelf als fijn kan worden ervaren. Dit staat in contrast met de recente voorlichtingsboeken, waarin pedofilie expliciet wordt afgekeurd en wordt gepresenteerd als onacceptabel. De afwezigheid of nuancering van pedofilie in de boeken uit de jaren 80 kan worden begrepen als er gekeken wordt naar de historische ontwikkelingen rondom pedofilie. Angelides (2005) stelt dat pedofilie in de westerse cultuur in de late negentiende eeuw geen onderwerp was waar speciaal aandacht aan werd besteed. De maatschappelijke bezorgdheid richtte zich destijds eerder op het geslacht, bijvoorbeeld homoseksualiteit, dan op de leeftijd. Pas vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw ontstond er meer maatschappelijke aandacht voor het onderscheid tussen kinderlijke en volwassen seksualiteit. Als gevolg ontstond er paniek in de samenleving rondom pedofiele relaties en het beschermen van kinderen tegen seksueel misbruik. (Angelides, 2005).

De resultaten laten zien dat de recente voorlichtingsboeken duidelijk elementen bevatten die passen binnen het harm reduction model. De recente voorlichtingsboeken erkennen dat jongeren seksueel actief kunnen zijn en richten zich op het ondersteunen bij het maken van veilige keuzes. Dit gebeurt bijvoorbeeld door uitgebreide informatie te geven over anticonceptiemiddelen, het benadrukken van wederzijdse instemming en het bespreekbaar maken van gevoelens en kwesties rondom seksualiteit. De nadruk ligt daarmee niet op volledige

onthouding, maar op het minimaliseren van mogelijke schade. Dat weerspiegelt de kernprincipes van het harm reduction model, waarbij jongeren worden gezien als actief en autonoom in hun seksuele ontwikkeling. Jongeren worden niet slechts gezien als een groep die beschermd moet worden tegen negatieve schade. De boeken uit de jaren 80 sluiten ook aan bij het harm reduction model, maar dan in mindere mate dan de recente voorlichtingsboeken. Ze bieden informatie over anticonceptie en benadrukken het belang van het voorkomen van gezondheidsrisico's zoals SOA's en HIV/AIDS. Toch blijft de benadering vooral medisch en controlerend. Aspecten zoals seksuele autonomie, eigen regie en plezier - centrale begrippen van het harm reduction model - blijven grotendeels afwezig. Hierdoor richten de boeken zich minder op het versterken van autonomie en weerbaarheid bij jongeren.

Dit onderzoek laat zien dat de verschuiving niet alleen in inhoud zit, maar ook in benadering. Waar oudere boeken vooral een technische en informatieve benadering hanteren, richten recente boeken zich ook op hoe seksualiteit voelt, hoe het wordt ervaren en hoe jongeren ermee kunnen omgaan in relatie tot zichzelf en anderen. Deze benadering sluit aan bij Allen (2005) die stelt dat effectieve seksuele voorlichting jongeren in staat moet stellen om zelfstandig en met vertrouwen beslissingen te nemen over hun seksuele gezondheid en welzijn, iets waarop wordt ingezet in de recente voorlichtingsboeken. In plaats van risicovermijding staat in recente boeken zelfbeschikking centraal. Het onderzoek van Allen (2005) laat zien dat seksuele voorlichting effectiever is wanneer seksuele kennis meer expliciet naar voren komt, dit zou zorgen voor een positieve associatie met hun seksualiteit.

Er wordt duidelijk dat recente kinderboeken meer ruimte bieden voor seksueel plezier en relationele aspecten van seksualiteit, deze inhoud staat niet los van bredere maatschappelijke kwesties. Zoals Krebbekx (2025) beschrijft, is het programma *Lentekriebels* een lesprogramma

voor basisscholen waarin seksuele en relationele vorming wordt behandeld op een manier die kinderlijke seksualiteit erkent als normaal en onderdeel van ontwikkeling. Het programma heeft aandacht voor lichamelijke autonomie, plezier, grenzen en communicatie. Deze visie sluit aan bij de ontwikkeling die in recente boeken is waargenomen. De thema's waar het programma *Lentekriebels* aandacht aan besteedt sluit aan bij zelfbeschikking. *Lentekriebels* bevordert namelijk het idee dat kinderen vanaf jonge leeftijd leren om hun eigen grenzen aan te geven en bewuste keuzes te maken op het gebied van relaties en lichamelijkheid.

Tegelijkertijd blijkt uit de controverse rondom *Lentekriebels* dat juist de positieve en kindgerichte benadering weerstand oproept in de samenleving. Kwesties rondom kinderlijke onschuld en bescherming komen daarbij sterk naar voren, waarbij seksuele voorlichting soms wordt neergezet als iets wat bedreigend zou moeten zijn. Deze spanningen laten zien dat het versterken van seksuele autonomie bij jongeren in de praktijk nog altijd gevoelig ligt, ondanks de pedagogische en wetenschappelijke onderbouwing.

Beperkingen

Een beperking van dit onderzoek is de subjectieve interpretatie die gepaard gaat met kwalitatieve inhoudsanalyse. Om deze invloed te beperken is een deel van het materiaal dubbel gecodeerd, wat een positieve werking heeft op de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid. Omdat dit slechts bij een deel van de steekproef is gebeurd, blijft er echter sprake van een risico op vertekening in de analyse en conclusie. Ten tweede zijn visuele elementen in deze analyse buiten beschouwing gelaten. Onderzoek toont echter aan dat visuele representaties in kinderboeken een belangrijke rol spelen in de manier waarop informatie wordt ontvangen en geïnterpreteerd door de lezer (Liang & Bowcher, 2018). Door deze elementen niet mee te nemen, is er mogelijk een deel van de boodschap van de boeken onderbelicht gebleven. Tot slot is de generaliseerbaarheid

van het onderzoek zeer beperkt. De steekproef bestaat uit slechts tien boeken, vijf uit elke tijdsperiode. Hoewel de selectie zo nauwkeurig mogelijk is samengesteld en een beeld geeft van inhoudelijke verschuivingen, kunnen de resultaten niet gegeneraliseerd worden naar alle Nederlandse voorlichtingsboeken uit beide perioden. Het onderzoek biedt daarmee een minder representatief overzicht.

Sterke punten

Er is bij de analyse dubbel gecodeerd, waarbij een tweede persoon deels dezelfde data heeft gecodeerd. Deze werkwijze heeft de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid van de analyse verhoogd, wat bijdraagt aan de betrouwbaarheid en validiteit van de onderzoeksresultaten. Een belangrijk sterk punt van dit onderzoek is dat het een bijdrage levert aan het aanvullen van bestaande kennis over seksuele voorlichting in kinderboeken. Er is tot op heden weinig tot geen onderzoek gedaan naar hoe Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen maatschappelijke opvattingen over seksualiteit en risico's weerspiegelen, en hoe dit over de tijd is veranderd. Dit onderzoek vult daarmee een beperking in de literatuur. Tot slot is er gekozen voor een representatieve steekproef van kinderboeken, verdeeld over twee tijdsperioden. De boeken zijn geselecteerd op basis van hun algemene focus op seksuele voorlichting voor jongen, en niet uitsluitend omdat zij het thema 'risico's en gevaren' behandelen. Hierdoor bieden ze een representatiever beeld van hoe seksuele voorlichting in de jaren 80 en de afgelopen tien jaar werd vormgegeven.

Aanbevelingen

Ten eerste zou een grotere en meer diverse steekproef wenselijk zijn om de generaliseerbaarheid van de bevindingen te vergroten. Door meer boeken uit verschillende decennia en doelgroepen te analyseren, kan er een representatiever beeld ontstaan van de

ontwikkeling van seksuele voorlichting in Nederland. Ten tweede is het aan te bevelen te onderzoeken welke voorlichtingsboeken daadwerkelijk grootschalig zijn ingezet in het onderwijs of thuis. Een analyse van de boeken die structureel zijn ingezet geeft beter inzicht in de inhoud van de meest invloedrijke titels. Ten derde is het betrekken van visuele elementen in vervolgonderzoek ook aan te raden. Illustraties, foto's en afbeeldingen spelen een belangrijke rol in hoe informatie wordt ontvangen en geïnterpreteerd door kinderen en jongeren (Liang & Bowcher, 2018). Door dit aspect te analyseren, kan een vollediger beeld ontstaan van de manier waarop seksuele voorlichting wordt vormgegeven in deze boeken. Daarnaast zou het betrekken van een divers onderzoeksteam de intersubjectiviteit en betrouwbaarheid kunnen vergroten. Door meerdere onderzoekers met verschillende achtergronden en perspectieven bij het onderzoek te betrekken, wordt het risico op eenzijdige interpretaties verminderd. Tot slot is het relevant om in toekomstig onderzoek niet alleen naar non-fictie voorlichtingsboeken te kijken, maar ook naar fictieve jeugdboeken waarin seksualiteit wordt behandeld. Sinds de jaren 80 bestaat namelijk het idee dat narratieve fictie een educatieve waarde heeft voor de sociale en morele ontwikkeling van de lezers (Gasser et al., 2022). Het analyseren van deze verhalen zou extra inzicht kunnen geven in de impliciete normen en waarden die jongeren via deze boeken meekregen.

Literatuur

- Allen, L. (2005). ‘Say everything’: exploring young people’s suggestions for improving sexuality education. *Sex Education*, 5(4), 389–404. <https://doi.org/10.1080/14681810500278493>
- Angelides, S. (2005). The emergence of the paedophile in the late twentieth century. *Australian Historical Studies*, 36(126), 272–295. <https://doi.org/10.1080/10314610508682924>
- Aydoğdu, F., Gürsoy, F., & Aral, N. (2021). An investigation into the relationship between self-perception and sexual development in children attending preschool education. *European Early Childhood Education Research Journal*, 29(6), 828–841. <https://doi.org/10.1080/1350293x.2021.1968466>
- Bodnar, K., & Tornello, S. L. (2018). Does Sex Education Help Everyone?: Sex Education Exposure and Timing as Predictors of Sexual Health Among Lesbian, Bisexual, and Heterosexual Young Women. *Journal Of Educational And Psychological Consultation*, 29(1), 8–26. <https://doi.org/10.1080/10474412.2018.1482219>
- Burghardt, L. (2023). Who Cares? Gender Role Representation of Same-Sex Parents in Children’s Picture Books. *Journal Of Homosexuality*, 71(14), 3317–3340. <https://doi.org/10.1080/00918369.2023.2291054>
- Chappard, P., & Pourchon, F. (2025). For a renewed harm reduction model. *Harm Reduction Journal*, 22(1). <https://doi.org/10.1186/s12954-025-01165-4>
- Comprehensive sexuality education*. (2023). <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/comprehensive-sexuality-education>
- De Looze, M., Van Ditzhuijzen, J., Afdeling Interdisciplinaire Sociale Wetenschap,

- Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht, Nederland, & Amsterdam UMC, Amsterdam, Nederland. (2022). Op naar een sekspositieve toekomst! Waarom een positieve benadering van seksualiteit zo belangrijk is in het seksuele vormingsonderwijs. In *TvS* (pp. 46–1). <https://seksuelevorming.nl/wp-content/uploads/2022/04/de-Looze.pdf>
- Fasciana, T., Capra, G., Lipari, D., Firenze, A., & Giammanco, A. (2022). Sexually Transmitted Diseases: Diagnosis and Control. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 19(9), 5293. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095293>
- Gasser, L., Dammert, Y., & Murphy, P. K. (2022). How Do Children Socially Learn from Narrative Fiction: Getting the Lesson, Simulating Social Worlds, or Dialogic Inquiry? *Educational Psychology Review*, 34(3), 1445–1475. <https://doi.org/10.1007/s10648-022-09667-4>
- Gordon, E. G. (2024). Don't forget the children! The need for pediatric sexual health education and support. *The Journal Of Sexual Medicine*, 21(11), 971–973. <https://doi.org/10.1093/jsxmed/qdae103>
- Horanieh, N., Macdowall, W., & Wellings, K. (2019). Abstinence versus harm reduction approaches to sexual health education: views of key stakeholders in Saudi Arabia. *Sex Education*, 20(4), 425–440. <https://doi.org/10.1080/14681811.2019.1669150>
- Hsieh, H., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277–1288. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>
- Huang, E., Zhang, A., & Yan, J. (2023). Effects of Delivering an Animation-Based Inclusive Sex Education Curriculum for Adolescents in China. *Journal Of Homosexuality*, 71(2), 414–431. <https://doi.org/10.1080/00918369.2022.2122360>

- Iyer, P., & Aggleton, P. (2014). Seventy years of sex education in Health Education Journal: a critical review. *Health Education Journal*, 74(1), 3–15.
<https://doi.org/10.1177/0017896914523942>
- Kirby, D., Short, L., Collins, J., Rugg, D., Kolbe, L., Howard, M., Miller, B., & Zabin, F. S. a. L. S. (1994). School-Based Programs to Reduce Sexual Risk Behaviors: A Review of Effectiveness. *Public Health Reports*, 109(3), 339–360.
<https://www.jstor.org/stable/4597597>
- Kotchick, B. A., Shaffer, A., Miller, K. S., & Forehand, R. (2001). Adolescent sexual risk behavior: a multi-system perspective. *Clinical Psychology Review*, 21(4), 493–519.
[https://doi.org/10.1016/s0272-7358\(99\)00070-7](https://doi.org/10.1016/s0272-7358(99)00070-7)
- Krebbekx, W. (2025). Spring Fever in The Netherlands: Framing Child Sexuality in Sex Education and Its Controversies. *Youth*, 5(1), 6. <https://doi.org/10.3390/youth5010006>
- Kretzer, S., Lawrence, A. J., Pollard, R., Ma, X., Chen, P. J., Amasi-Hartoonian, N., Pariente, C., Vallée, C., Meaney, M., & Dazzan, P. (2024). The Dynamic Interplay Between Puberty and Structural Brain Development as a Predictor of Mental Health Difficulties in Adolescence: A Systematic Review. *Biological Psychiatry*, 96(7), 585–603.
<https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2024.06.012>
- Ladell, K. (2019). Spanish Language Children and Teen Books Focusing on Human Sexuality and Reproductive Health. *Public Library Quarterly*, 38(2), 193–210.
<https://doi.org/10.1080/01616846.2018.1561169>
- Lampert, J. (2011). Sh-h-h-h: representations of perpetrators of sexual child abuse in picturebooks. *Sex Education*, 12(2), 177–185.
<https://doi.org/10.1080/14681811.2011.609048>

- Leander, E. B. (2022). Children's Sexuality and Nudity in Discourse and Images in a Danish Education and Care Journal over 50 Years (1970–2019): The Emergence of “The Child Perpetrator of Sexual Abuse” in an International Perspective. *Archives of Sexual Behavior*, 52(1), 49–78. <https://doi.org/10.1007/s10508-022-02421-5>
- Lewis, J., & Knijn, T. (2003). Sex Education Materials in The Netherlands and in England and Wales: A comparison of content, use and teaching practice. *Oxford Review Of Education*, 29(1), 113–150. <https://doi.org/10.1080/03054980307431>
- Lewis, J., & Knijn, T. (2002). The Politics of Sex Education Policy in England and Wales and The Netherlands since the 1980s. *Journal of Social Policy*, 31(4), 669–694. <https://doi.org/10.1017/s0047279402006761>
- Liang, J. Y., & Bowcher, W. L. (2018). Legitimizing sex education through children's picture books in China. *Sex Education*, 19(3), 329–345. <https://doi.org/10.1080/14681811.2018.1530104>
- Lightfoot, M. (2012). HIV prevention for adolescents: Where do we go from here? *American Psychologist*, 67(8), 661–671. <https://doi.org/10.1037/a0029831>
- Loeber, O., Reuter, S., Apter, D., Van Der Doef, S., Lazdane, G., & Pinter, B. (2010). Aspects of sexuality education in Europe – definitions, differences and developments. *The European Journal Of Contraception & Reproductive Health Care*, 15(3), 169–176. <https://doi.org/10.3109/13625181003797280>
- Maslowski, K., Reiss, M. J., Biswakarma, R., & Harper, J. (2023). Reproductive health education in the schools of the four UK nations: is it falling through the gap? *Human Fertility*, 26(3), 527–539. <https://doi.org/10.1080/14647273.2023.2216395>

Ministerie van Algemene Zaken. (2024, May 21). *Relationele en seksuele vorming*. Gezondheid En Preventie | Rijksoverheid.nl.

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gezondheid-en-preventie/seksuele-gezondheid/relationele-en-seksuele-vorming>

Mullinax, M., Mathur, S., & Santelli, J. (2016). Adolescent Sexual Health and Sexuality Education. In *Springer eBooks* (pp. 143–167).

https://doi.org/10.1007/978-3-319-40743-2_8

Naisteter, M. A., & Sitron, J. A. (2010). Minimizing Harm and Maximizing Pleasure:

Considering the Harm Reduction Paradigm for Sexuality Education. *American Journal Of Sexuality Education*, 5(2), 101–115. <https://doi.org/10.1080/10627197.2010.491046>

Njau, A. N., & Othuon, L. (2022). Gender and Age Differences in the Relationship between

Sensation-Seeking and Sexual Risk-Taking Behavior among Adolescents. *International Journal Of Psychology And Educational Studies*, 9(4), 1356–1367.

<https://doi.org/10.52380/ijpes.2022.9.4.594>

Nolan, A. (2018). The transformation of school-based sex education policy in the context of AIDS in Ireland. *Irish Educational Studies*, 37(3), 295–309.

<https://doi.org/10.1080/03323315.2018.1498234>

Norton, W. E., Fisher, J. D., Amico, K. R., Dovidio, J. F., & Johnson, B. T. (2012). Relative Efficacy of a Pregnancy, Sexually Transmitted Infection, or Human Immunodeficiency Virus Prevention–Focused Intervention on Changing Sexual Risk Behavior Among Young Adults. *Journal Of American College Health*, 60(8), 574–582.

<https://doi.org/10.1080/07448481.2012.721428>

NOS. (2017, November 2). *50 jaar seksuele voorlichting: van lesje biologie naar sexting*.

<https://nos.nl/artikel/2200968-50-jaar-seksuele-voorlichting-van-lesje-biologie-naar-sexting>

Overheidsbeleid en regelgeving - Seksuele vorming.nl. (2024, January 30). Seksuele vorming.nl.

<https://seksuele vorming.nl/visie-beleid/overheidsbeleid-en-regelgeving/>

Parti, K., Sanders, C. E., & Englander, E. K. (2022). Sexting at an Early Age: Patterns and Poor

Health-Related Consequences of Pressured Sexting in Middle and High School*. *Journal Of School Health*, 93(1), 73–81. <https://doi.org/10.1111/josh.13258>

Prytz, S. B. (2023b). The Textbook Masturbator: A Renegotiated Discourse in Official Swedish

Sex-Education Guidelines and Textbooks, circa 1945–2000. *History of Education Quarterly*, 64(2), 193–210. <https://doi.org/10.1017/heq.2023.24>

Röling, H. Q. (1994). *Gevreesde vragen: geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland*.

Rutgers. (2025, 28 maart). *Kennisdossier relationele en seksuele vorming – Rutgers*.

<https://rutgers.nl/kennisdossier-relationele-en-seksuele-vorming/#1>

Scales, P. (1981). Sex Education in the '70s and '80s: Accomplishments, Obstacles and

Emerging Issues. *Family Relations*, 30(4), 557. <https://doi.org/10.2307/584345>

Seksuele ontwikkeling van pubers | Nederlands Jeugdinstituut. (n.d.).

<https://www.nji.nl/seksualiteit-en-gender/seksuele-ontwikkeling-van-pubers>

Strouse, G. A., Nyhout, A., & Ganea, P. A. (2018). The Role of Book Features in Young Children's

Transfer of Information from Picture Books to Real-World Contexts. *Frontiers in Psychology*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00050>

Vears, D. F., & Gillam, L. (2022). Inductive content analysis: A guide for beginning qualitative

researchers. *Focus on Health Professional Education a Multi-Professional Journal*, 23(1), 111–127. <https://doi.org/10.11157/fohpe.v23i1.544>

Wierenga, L. M., Bos, M. G., Schreuders, E., Kamp, F. V., Peper, J. S., Tamnes, C. K., & Crone, E. A. (2018). Unraveling age, puberty and testosterone effects on subcortical brain development across adolescence. *Psychoneuroendocrinology*, 91, 105–114. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2018.02.034>

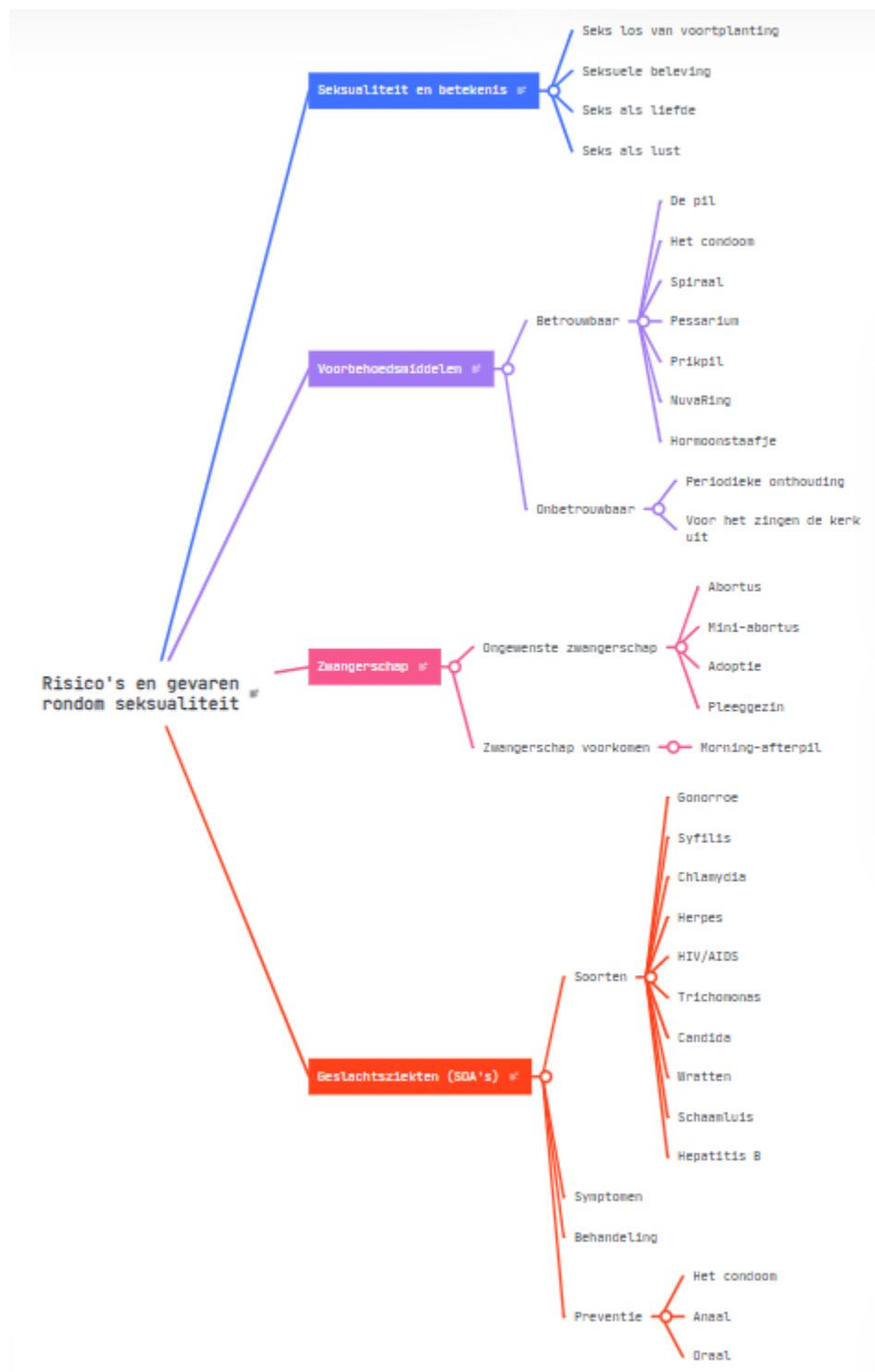
Wilkins, N. J., Rasberry, C., Liddon, N., Szucs, L. E., Johns, M., Leonard, S., Goss, S. J., & Oglesby, H. (2022). Addressing HIV/Sexually Transmitted Diseases and Pregnancy Prevention Through Schools: An Approach for Strengthening Education, Health Services, and School Environments That Promote Adolescent Sexual Health and Well-Being. *Journal Of Adolescent Health*, 70(4), 540–549. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2021.05.017>

Referentielijst seksuele voorlichtingsboeken

- Barbé, B. (2019). *Ik & seks: het sekspositieve voorlichtingsboek voor jongeren*. HarperCollins.
- Braeken, D., Kokkeler, T., & Schraag, J. (1987). *Sex, wat doe je ermee?: een voorlichtingsprojekt over sexualiteit voor jongeren van 12 tot 16 jaar*. Meulenhoff Educatief.
- Cazemier, C. (2018). *Survivalgids brugklas en puberteit: Alles wat je weten wil!* Ploegsma.
- De Vos, T., & Kolstein, K. (1984). *Ons lichaam: Man en vrouw*. de Ruiter.
- Doeleman, W. (2015). *Hartelust / druk 1: ontspannen in lijf, lust en liefde*. Bliss Your Body.
- Heerma, E. J. (1985). . . . *En liefde maakt een mens van jou*. Educaboek.
- Lourens, H. H. N. (2019). *De avonturen van Sky & Dex: Sex safe*. MKBM Publishing.
- Stegeman, P., & Kanis, N. (1985). *Eerste liefde eerste seks: een volwassen boek voor jongeren*. Becht.
- Van Der Doef, S., & Laan, E. T. M. (2019). *Lijfboek voor powergirls*. Ploegsma.
- Wolffers, I. N. (1988). *Een eenvoudige cursus voor beginners in de liefde*. van Goor.

Bijlage A

Codeboom 1

Bijlage B

Codeboom 2

